

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ZONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK, GRAMMATIK VA FUNKSIONAL TAHLILI

Axmedov Azimjon Ilxomovich

ADCHTI

ORCID: 0009-0007-3405-3150

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida zoonim komponentli frazeologik birliklarning leksik-semantik, grammatik va funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ot, it, mushuk, bo'ri, tulki va boshqa hayvon nomlari ishtirokidagi iboralar asosida xalq tafakkuri, madaniy qadriyatlar va nutq an'alarining lingvistik ifodasi ochib beriladi. Tavsifiy, qiyosiy hamda kognitiv-semantik metodlar asosida olingan natijalar frazeologizmlarning ma'no qatlamlari, metaforik motivatsiyasi va madaniy asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Ingliz tili uchun individualistik, ijtimoiy psixologik va pragmatik yondashuv ustuvor bo'lsa, o'zbek tili uchun jamoaviylik, sadoqat, mehnatsevarlik va axloqiylik yetakchi ahamiyat kasb etadi. Maqola zoonim frazeologizmlar orqali xalq tafakkuri, madaniyat va til o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: zoonim, frazeologik birlik, semantika, pragmatika, metafora, konsept, madaniyat.

Kirish. Til inson tafakkurining, madaniy ongning va ijtimoiy xotiraning eng muhim ko'zgusidir. Xususan, frazeologik birliklar xalqning hayot tarzi, qadriyati, urf-odati va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtirgan til hodisasi sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega [1]. Ular orqali inson tafakkurining kognitiv mexanizmlari, milliy psixologik modellari va ma'naviy qadriyatlari til shaklida namoyon bo'ladi [2].

Frazeologik tizimning muhim tarkibiy qismi bo'lgan zoonim komponentli birliklar inson va tabiat o'rtasidagi aloqaning lingvistik ifodasi sanaladi. Hayvon obrazi xalq tafakkurida shunchaki biologik mavjudot emas, balki insoniy fazilatlar, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy tajribaning ramzidir [3]. Shu sababli zoonim frazeologizmlar xalq mentalitetining madaniy kodini ifodalovchi semantik tizim sifatida ahamiyatlidir.

Ingliz va o'zbek tillari zoonim frazeologizmlar tizimida o'xshashlik va farqlarga ega. Ingliz tili uchun hayvon nomlari asosan shaxs xatti-harakati, jamiyatdagi mavqei yoki psixologik holatini metaforik tarzda ifodalasa [4], o'zbek tili uchun ular ijtimoiy hamjihatlik, mehnatsevarlik, sadoqat va axloqiy qadriyatlar timsolidir [5]. Masalan, o'zbek tilidagi **bo'ridan qo'rqqan qo'zi**

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

bo'lmas iborasi jasorat va qat'iyatni targ'ib etsa, ingliz tilidagi **a wolf in sheep's clothing** iborasi ikkiyuzlamachilikni bildiradi.

Zoonim frazeologizmlar tildagi metaforik fikrlashning mahsuli sifatida insonning voqelikni baholash uslubini, muloqotdagi psixologik holatini ham ochib beradi [6]. Shu bois, ularni qiyosiy tahlil qilish nafaqat leksikologik, balki kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar uchun ham muhimdir.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida ingliz va o'zbek tillaridagi ot, it va mushuk komponentli frazeologik birliklar tahlil qilindi. Ularni o'rganishda tavsifiy, qiyosiy, kognitiv semantik, semantik maydon va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi [7]. Tavsifiy metod frazeologik birliklarning grammatik tuzilishini, so'z turkumlari bilan bog'lanishini hamda nutqdagi ishlatilish xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Qiyosiy metod orqali ingliz va o'zbek tillarida ot, it va mushuk obrazlari ishtirokidagi iboralarning semantik va funksional o'xshashliklari hamda farqlari belgilandi. Kognitiv semantik yondashuv yordamida esa bu obrazlar orqali ifodalangan ma'nolarning tafakkurdagi konseptual asoslari, ularning metaforik motivatsiyasi va madaniy ildizlari ochib berildi [8].

Tadqiqot materiali sifatida Oxford Dictionary of English Idioms, Cambridge Phrase Finder, O'zbek tilining frazeologik lug'ati, xalq maqollari, badiiy asarlar va og'zaki nutq namunalaridan yig'ilgan 400 dan ortiq frazeologik birliklar tahlil qilindi. Har bir idioma kontekstda o'rganilib, uning semantik yadrosi, emotsional ohangi, pragmatik vazifasi va madaniy konnotatsiyasi belgilandi. Shu asosda frazeologizmlar inson tafakkuri va ijtimoiy ongda axloqiy me'yorlarning til orqali aks etish shakli sifatida izohlandi [9].

Ingliz tilidagi **to work like a horse, eat like a horse, hold your horses, straight from the horse's mouth** kabi iboralar bilan o'zbek tilidagi otday xizmat qilmoq, ot yurib iz qolur, otning o'rni toy bilan to'lmas, otga mindirib yerga urmoq kabi iboralar qiyosiy tahlil qilindi. Ularning semantik yadrosi mehnatsevarlik, qat'iyat va sabrga asoslangan bo'lib, har ikkala tilda ham inson mehnatining kuchli ijtimoiy qadriyat sifatida baholanishini ko'rsatadi. Inglizcha **to eat like a horse** iborasi faol mehnat natijasida quvvatni, o'zbekcha otday xizmat qilmoq iborasi fidoyilikni anglatadi [10].

It obrazli frazeologik birliklar ingliz va o'zbek tillarida insoniy sadoqat, fidoyilik, bardoshlilik hamda ijtimoiy qadriyatlarni ifodalovchi muhim tildan tashqari konseptlardan biri hisoblanadi. Har ikkala tilda ham it obrazi bir tomondan do'stlik, sadoqat va ishonch bilan bog'liq bo'lsa, boshqa tomondan mashaqqat, xorlik va ijtimoiy pastlik ma'nolarini ham ifoda etadi [11]. Ingliz tilidagi **to lead a dog's life** iborasi og'ir va toliqish holatidagi hayotni tasvirlaydi, **to die like a dog** iborasi kamsitilgan yoki kutilmagan o'limni bildiradi, **to be like a drowned dog** iborasi esa umidsizlik va ijtimoiy

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

kamsitilish holatini ifodalaydi. Shuningdek, **the dog days of life** iborasi insonning hayotidagi inqiroz davrini bildiradi, **while to treat someone like a dog** iborasi esa kamsituvchi munosabatni anglatadi.

O'zbek tilida **it** bilan bog'liq frazeologizmlar ko'proq sabr, sadoqat va mehnatsevarlikni ifoda etadi. **It sodiq bo'lsa uy tinch bo'ladi** iborasi sadoqatning ijtimoiy barqarorlik uchun zarurligini bildiradi. It egasiga sodiq degan ibora insonning fidoyilik va minnatdorlik tuyg'usini ifodalaydi. Itning iniga kirgan joni bilan kiradi degan birlik insonning qarorida qat'iyat va fidoyilik g'oyasini ochadi. Itdan qochgan mushuk ham to'xtab o'ylaydi degan ibora xavf va ogohlikni bildiradi, itdek yashamoq esa hayotda mashaqqat va toliqishni ifoda etadi.

Ingliz madaniyatida dog obrazining semantik diapazoni keng bo'lib, u insoniy hayotning ham ijobiy, ham salbiy jihatlarini qamrab oladi. Masalan, **a dog in the manger** iborasi hasadgo'y insonni, **Let sleeping dogs lie** esa tinchlikni buzmaslik kerakligini bildiradi. O'zbek tilida esa it obrazida odatda mehnatsevarlik, sadoqat va ijtimoiy sabr g'oyalari yetakchi o'rinda turadi. Masalan, **Itidan qutulgan odam qopqondan qo'rqmaydi** degan o'zbek tilidagi ibora insonning hayotdagi sinovlardan o'tganidan so'ng ortiqcha qo'rquvni his qilmasligini, ruhiy barqarorlikka ega bo'lishini bildiradi. Ingliz tilida esa **to fight like a dog** iborasi qat'iyat bilan kurashishni, mashaqqatga bardosh berishni anglatadi. Har ikkala ifoda it obrazining inson ruhiyatidagi chidam, jasorat va irodaviy kuch konseptlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek tilidagi itday xizmat qilmoq iborasi mehnatsevarlik va sadoqatni bildirsa, ingliz tilidagi **to be as faithful as a dog** iborasi aynan shu ma'no doirasida ishlatiladi. Bunday frazeologizmlar har ikki xalq tafakkurida sadoqat, fidoyilik va mehnat qadriyatini mustahkamlagan tildagi ramziy vosita sifatida namoyon bo'ladi [11].

Mushuk obrazli frazeologizmlar esa ehtiyotkorlik, sir saqlash, aql bilan harakat qilish va makkorlik kabi tushunchalarni ifodalaydi. Ingliz tilidagi **curiosity killed the cat, a cat in gloves catches no mice, the cat's got your tongue, look like the cat that got the cream** iboralari insonning ehtiyotsizligi, shaxsiy xulqidagi nozik jihatlar hamda psixologik holatlarni aks ettiradi. O'zbek tilida mushuk o'ynab sichqon tutar, mushukka sut topshirmoq, mushukni dumidan ushlamoq, mushuk yurmay joy buzilmaydi kabi iboralar insonning yashirin niyati, hiylakorligi va aql bilan harakat qilishini bildiradi. Inglizcha **to let the cat out of the bag** iborasi sirni oshkor etishni anglatga, o'zbekcha mushuk yurmay joy buzilmaydi iborasi yashirin sababning mavjudligini bildiradi [12].

Semantik maydon metodidan foydalanish natijasida zoonim komponentli frazeologizmlar uch asosiy konseptual yo'nalishga ajratildi. Birinchisi ot obrazidagi mehnatsevarlik va qat'iyat maydoni, ikkinchisi it

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

obrazidagi sadoqat va sinov maydoni, uchinchi mushuk obrazidagi ehtiyotkorlik va makkorlik maydoni. Har bir maydon milliy tafakkurdagi qadriyat tizimining lingvistik ko'rinishini aks ettiradi. Ingliz tilidagi **horse, dog, cat** so'zlari orqali yaratilgan iboralar individual xulq va psixologik holatni ifodalasa, o'zbek tilidagi ot, it, mushuk birliklari jamoaviy qadriyat va ijtimoiy mas'uliyatni ifodalaydi [13].

Diskursiv tahlil metodining qo'llanishi frazeologik birliklarning muloqot jarayonidagi kommunikativ maqsadini aniqlash imkonini berdi. Ingliz tilidagi **to bark up the wrong tree** iborasi suhbatda noto'g'ri shaxsni ayblash yoki noto'g'ri yo'l tanlash holatini bildiradi, o'zbek tilidagi itni quvgan mushuk devorga tirmashadi iborasi shunga o'xshash tarzda insonning befoyda harakatini ifodalaydi. Ingliz tilidagi **to let the cat out of the bag** iborasi sirni oshkor qilishni anglatadi, o'zbek tilidagi mushuk yurmay joy buzilmaydi iborasi esa yashirin voqeaning tagida sabab borligini bildiradi. Shu bilan birga, ingliz tilidagi **to ride a willing horse** iborasi mehnatkash va halol odamdan ortiqcha ish talab qilishni, o'zbek tilidagi **Otni ko'p mindirgan holdan qoladi** iborasi esa shu ma'nodagi ogohlantirishni ifodalaydi.

Frazeologizmlarning bunday qo'llanishi ularning nutqdagi pragmatik yukini ochib beradi. Masalan, ingliz tilidagi **a dog in the manger** iborasi kimgadir to'sqinlik qiluvchi hasadgo'y insonni bildiradi, o'zbek tilidagi **It bo'riga ham o'lja bermaydi** iborasi ayni fe'lni xalqona ifodalaydi. Ingliz tilidagi **curiosity killed the cat** iborasi haddan oshgan qiziqishning xavfini bildiradi, o'zbekcha mushukni dumidan ushlagan kuyadi degan ibora esa ehtiyotsizlik oqibatida zarar ko'rishni bildiradi. Shu tarzda zoonim komponentli frazeologizmlar har ikki tilda ham nutqning maqsadi, ijtimoiy vaziyat va psixologik holatga moslashgan holda ishlatiladi. Ular muloqotda hissiy ta'sirni kuchaytirish, ogohlantirish yoki baho berish funksiyasini bajaradi va shu orqali madaniy tajribaning til orqali ifodalanishini ta'minlaydi [14].

Tahlil natijasida ot, it va mushuk komponentli frazeologik birliklarning semantik yadrosi inson faoliyatining asosiy axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi ma'nolardan tashkil topganligi aniqlandi. Ingliz tilida bu obrazlar ko'proq shaxsiy xatti harakatni va hissiy holatni ifodalasa, o'zbek tilida ular jamoaviylik, sabr va fidoyilikni ifodalaydi. Shunday qilib, zoonim frazeologizmlar har ikki tilda xalq tafakkuri va madaniy xotiraning tildagi kognitiv modeli sifatida qaraladi [15].

Natijalar. O'rganilgan materiallar asosida ingliz va o'zbek tillaridagi ot, it va mushuk komponentli frazeologik birliklar uch asosiy semantik maydonga ajraladi. Birinchisi mehnatsevarlik va fidoyilik maydoni bo'lib, bu qatlamda ot va horse obrazlari yetakchi o'rinda turadi. Ingliz tilidagi **to drive a willing horse** iborasi halol odamdan ortiqcha ish talab qilishni bildiradi, a willing horse will draw iborasi esa fidoyilikni va yordamchanlikni ifodalaydi.

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

O'zbek tilida **otga mindirib yerga urmoq** iborasi insonni haddan ortiq sinovga qo'yishni bildiradi, **otga yugan urmoq** iborasi esa mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni anglatadi. Shu bilan birga **otning izi yerdan o'chmas** degan ibora insonning mehnati unutilmasligini ifodalaydi. Ingliz tili materialida **to hold your horses** iborasi shoshqaloqlikdan tiyilish, sabr bilan kutish ma'nosida qo'llanadi, o'zbek tilidagi **Ot yurib iz qolur** iborasi esa sabrli insonning mehnati barqaror natijaga olib kelishini bildiradi. Bu misollar ikki xalq tafakkurida ot obrazining fidoyilik, qat'iyat va bardoshlilik bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi [10].

Ikkinchi semantik maydon sadoqat va ijtimoiy burch maydoni bo'lib, bu qatlamda it va dog obrazlari faol ishtirok etadi. Ingliz tilidagi **to guard like a dog** iborasi sodiq va ishonchli himoyani bildiradi, **the dog's devotion** iborasi esa do'stlik va fidoyilik g'oyasini ifodalaydi. **To live a dog's life** iborasi mashaqqatli hayotni bildiradi, **to keep a dog and bark oneself** iborasi esa mas'uliyatni boshqalarga yuklash mumkin emasligini anglatadi. O'zbek tilida **It sodiq bo'lsa uy tinch** degan ibora ijtimoiy sadoqatning jamiyat barqarorligidagi o'rnini ko'rsatadi. **It dan qochgan odam changdan qo'rqadi** degan ibora ehtiyotkorlik va tajribani bildiradi, itdek xizmat qilmoq iborasi esa mehnatsevarlik va fidoyilikni ifodalaydi. **It bilan bo'rining o'yinini bilgan odam ehtiyotkor bo'ladi** degan xalqona ibora hayotiy sinovlarga tayyor turishni bildiradi. Ingliz va o'zbek tillarida it obrazining semantik maydoni shaxsiy sadoqat, fidoyilik va bardoshlilikka asoslanadi [11].

Uchinchi semantik maydon ehtiyotkorlik, makkorlik va sir saqlash bilan bog'liq bo'lib, bu qatlamda mushuk va cat obrazlari markaziy o'rinda turadi. Ingliz tilidagi **When the cat's away the mice will play** iborasi rahbar yo'qligida intizom buzilishini bildiradi, **Like a cat on hot bricks** iborasi esa asabiylik va xavotirni ifodalaydi. A fat cat iborasi boy va manman odamni bildiradi, **to look like the cat that swallowed the canary** iborasi esa o'z ishidan mamnun shaxsni anglatadi. O'zbek tilida **Mushuk o'ynab sichqon tutar** iborasi makkorlikni bildiradi, mushukni dumidan ushlagan kuyadi iborasi ehtiyotsizlik oqibatida zarar ko'rishni anglatadi. Mushukka sut topshirmoq iborasi ishonchsiz odamga mas'uliyat berish holatini bildiradi, mushuk yurmay joy buzilmaydi iborasi esa har bir voqeaning o'z sababi borligini ko'rsatadi. Bu misollar har ikki xalq tafakkurida mushuk obrazining ehtiyotkorlik, ogohlik va sir saqlash bilan bog'langanini ko'rsatadi [12].

Grammatik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi ot, it va mushuk komponentli frazeologik birliklar asosan fe'lli strukturalar asosida tuzilgan. Masalan, otday xizmat qilmoq, itday yashamoq, mushuk o'ynab sichqon tutar iboralari harakat va holatni ifodalaydi. Ingliz tilida esa bu obrazlar ko'pincha otli yoki sifatli birikmalar tarzida ishlatiladi. Masalan, a tired horse, a loyal dog, a curious cat kabi birikmalar shaxs yoki predmetning

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

belgisini ifodalaydi. Shuningdek, ingliz tili idiomalarida zoonim komponentlar metaforik modellar yaratadi, masalan *to be the top dog* iborasi yetakchilikni bildiradi, *dark horse* iborasi esa kutilmagan muvaffaqiyat sohibini anglatadi. O'zbek tilida esa otning dumiga yopishmoq iborasi imkoniyatdan foydalanuvchi odamni, itday sadoqatli iborasi esa chin do'stni bildiradi. Shu tarzda frazeologik birliklarning grammatik shakli ularning semantik va pragmatik vazifalariga mos tarzda shakllanadi [13].

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ot, it va mushuk obrazlari ingliz va o'zbek tillarida inson hayotining asosiy qadriyatlarini ifodalovchi timsollardir. Ot fidoyilik va jasorat, it sadoqat va bardoshlilik, mushuk esa aql va ehtiyotkorlik konseptlarini ifodalaydi. Bu obrazlar har ikki tilda milliy tafakkur, madaniyat va hayotiy tajribaning tildagi kognitiv modellarini ifodalovchi frazeologik vositalar sifatida shakllangan.

Muhokama. Tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarining semantik tizimi va madaniy ongidagi farqlarni ko'rsatadi. Ingliz tili uchun individualistik qadriyatlar, realistik hazil va psixologik tahlil ustuvor bo'lsa, o'zbek tili uchun axloqiylik, sadoqat va mehnatsevarlik yetakchi konseptlar hisoblanadi [14]. Masalan, **to back the wrong horse** iborasi noto'g'ri tanlov yoki ishonchsizlikni bildiradi, o'zbek tilidagi otni egasidan tanimoq esa insonni xatti-harakati orqali baholashni anglatadi. **Let sleeping dogs lie** iborasi ortiqcha aralashuvdan tiyilishni ifodalasa, o'zbekcha it hurar, karvon o'tar bag'rikenglikni bildiradi. **A cat may look at a king** iborasi ijtimoiy tenglik g'oyasini ko'taradi, o'zbek tilidagi **Mushukni dumidan ushlama** ehtiyotkorlikka chaqiradi.

Frazeologik birliklarning kognitiv tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir zoonim xalq tafakkurida alohida konseptual modelga ega. Ot obrazida kuch, qat'iyat, jasorat; it obrazida sadoqat, fidoyilik, sinov; mushuk obrazida esa sir, ayyorlik va ehtiyotkorlik markaziy o'rin egallaydi [15]. Ushbu modellarning farqlari milliy tajriba, dunyoqarash va ijtimoiy qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog'liq.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi zoonim komponentli frazeologik birliklar xalq tafakkurining eng barqaror va ramziy qatlamini tashkil etadi. Ular tilning semantik tizimida nafaqat tasviriy, balki kognitiv va pragmatik funktsiya bajaradi [16].

Ot obrazli frazeologizmlar jasorat, mehnatsevarlik va fidoyilikni, it obrazli birliklar sadoqat, sabr va mashaqqatni, mushuk va tulki obrazli iboralar esa ehtiyotkorlik va makkorlikni ifodalaydi. Ingliz tili uchun bu obrazlar individual tajriba va psixologik holatni, o'zbek tili uchun esa ijtimoiy barqarorlik va axloqiy qadriyatlarni ifodalaydi [17].

Zoonim frazeologizmlar tildagi metaforik fikrlashning mahsuli sifatida milliy madaniyat, psixologik tajriba va kommunikativ qadriyatlarni

birlashtiradi. Ular tilshunoslikning kognitiv, lingvokulturologik va pragmatik yoʻnalishlarini boyitib, xalq tafakkurining tildagi aksini ifodalovchi muhim manba boʻlib xizmat qiladi [18].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алефиренко Н. Ф. Концептуальная система языка и культура. – Москва: Академия, 2010.
2. Бўранов Ж. Туркий тилларда фразеологиянинг қиёсий ўрганилиши. – Тошкент: Фан, 2015.
3. Cacciari C. Processing of Idiomatic Expressions. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2014.
4. Эргашева М. Гендер тилшунослиги ва когнитив метафора таҳлили. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2019.
6. Эргашева М. Инглиз ва ўзбек мақолларининг лингвوماданий қиёси. – Тошкент: Фан нашриёти, 2022.
7. Fillmore C. The Case for Case. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968.
8. Gibbs R. W. The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
9. Карасик В. И. Язык и культура. – Москва: Гнозис, 2013.
10. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.
11. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998.
12. Кубрякова Е. С. Язык и знание: основы когнитивного подхода. – Москва: Языки славянской культуры, 2004.
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
14. Liddicoat A. J. Intercultural Communication: An Introduction. – London: Palgrave Macmillan, 2011.
15. Нурмонов А. Тил ва маданият. – Тошкент: Фан, 2012.
1. Сафаров Ш. Прагматик тилшунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2018.
16. Sharifov A. Cognitive Features of Animal Imagery in Uzbek Folklore. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023.